

Қ.КАМАЛОВ - ҚАРАҚАЛПАҚ ПОВЕСТЬЛЕРИН ИЗЕРТЛЕҰШИ ИЛИМПАЗ

Утамбетова А.Ж.

Ўзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты Қарақалпақ
әдебияты бөлиминиң үлкен илимий хызметкери

Аннотация: Мақалада XX әсирдиң 60-70 жылларында қарақалпақ әдебиятының жанрлық көп түрлилигин солардың ишинде көркем прозадағы роман, повесть, очерк, гүрриң жанрларының илимпаз Қ.Камалов тәрепинен тыянақлы түрде изертлеуи, оның кандидатлық, докторлық диссертация жақлауы хәм де «Қарақалпақ повести» атамасындағы монографиясының әдебияттаныу илиминдеги тутқан орны ҳаққында кең түрде сөз етиледи.

Аннотация: В статье ученый К. Камалов внимательно рассматривает жанровое многообразие каракалпакской литературы 60-70-х годов XX века. Речь идёт о его месте в науке и диссертационной работе и монографии по теме «Каракалпакский повесть», а также о его значимой роли в каракалпакской литературе.

Annotation: In the article, scientist K. Kamalov carefully examines the genre diversity of Karakalpak literature of the 60-70s of the twentieth century. We are talking about his place in science and dissertation work and monograph on the topic "Karakalpak story" as well as his significant role in Karakalpak literature.

Гилт сөзлер: Әдебият, илим, жанр, сыншы, пикир, жуўмақ, сезим, лирикалық қахарман, әдебий сын, изертлеуши, монография, сюжет, роман, повесть, очерк, гүрриң.

Ключевые слова: Литература, наука, жанр, критик, мнение, заключение, чувство, лирический герой, литературная критика, исследователь, монография, сюжет, роман, повесть, очерк, новелла.

Key words: Literature, science, genre, critic, opinion, conclusion, feeling, lyrical hero, literary criticism, researcher, monograph, plot, novel, story, essay, short story.

Қарақалпақ әдебиеттаныу илимине нәзер салып қарағанымызда өткен әсирдің еліуінші жыллары пүткіл Орта Азиядағы атақлы алымлардың бири Н.Дәўқараев өз мийнетлерин бир тутас қарақалпақ әдебиетінің раўажланыу жолларын ашып берген фундаменталь мийнетине жазып, жәриялағаннан¹ кейин, сол илимпаздың басшылығы менен XVIII әсирден баслап XX әсирдеги жазыушы шайырлардың жеке дәретиўшилик тулғаларын изертлеген көп санлы мийнетлер жүзеге келди. Ал усы XX әсирдің 50 жылларынан баслап миллий көркем сөз өнеримиздің бир-неше жанрлық раўажланыу жоллары М.Нурмухамедов, С.Ахмедов, Т.Алланазаров сыяқлы илимпазлардың күши менен бир тутас системаға түсирилип изертленгенлигиниң гүўасы боламыз. Ал сол XX әсирдің 60-70 жыллары болса, қарақалпақ әдебиеттің жанрлық көп түрлилиги, солардың ишинде көркем прозадағы роман, повесть, очерк, гүрриң хәм тағы басқалар Ж.Нарымбетов, Қ.Камалов, С.Баҳадыровалар тәрепинен тыянақлы түрде изертленди хәм олар туўралы аталған авторлар кандидатлық диссертациялар жақлады. Усы фактлик көрсеткишлер қатарында Қ.Камаловтың «Қарақалпақ повести» деген монографиясының әдебиеттаныуымыздағы алатуғын орны салмақлы болып есапланады. Монография өзиниң орынланыу, питкерилиўи хронологиясынан кейинлеў кешигиңкиреп жарық көрген болса да, ол XX әсирдеги бир тутас әдебий процесстиң раўажланыу илимий теориялық көз-қарастан көз алдымызға келтириўде үлкен орын тутады. Өйткени бул

¹ Камалов Қ. Қарақалпақ повести. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1978.

ўақытлары көркем прозада роман туўралы Ж.Нарымбетов², гүрриңлер ҳаққында С.Баҳадырова³, драматургия ҳаққында Қ.Айымбетов⁴, Т.Алланазаровлардың мийнетлери⁵ баспа сөзде жәрияланған еди. Буларды Қ.Камалов аталған «Қарақалпақ повести» китабы айрықша толықтырып, әдебияттаныўымыздың бослығын нығайтты десек арзыйды.

Ең биринши рет сол нәрсеге итибар бериў керек, Қ.Камаловтың монографиясы алға қойған мәселе-проблема этирапында өзиниң ишки композициялық дүзилиси менен дыққатқа, табысларға миясар екенлигине тоқтаў орынлы. Мийнет «Жанрдың дәреклери», «Жанрдың пайда болыў хәм қәлиплесиў жоллары», «Жанрдың көп түрлилиги», «Жанрдың ҳәзирги раўажланыўының баслы бағдарлары» деген тийкарғы бөлимлерге бөлингени дурыслыққа келеди. Бул раўажланыў басқышларының атлары әсиресе Ж.Нарымбетовтың роман туўралы монографиясының ишки қурылысына уқсап кеткен, ал илимпаз сыншы Қ.Камаловтың повестлердин көп түрлилиги менен ҳәзирги раўажланыў басқышлары деген бөлимлерди киргизип өз қәлемлесиниң мийнетинен өзгешеликке ерискен. Мийнеттеги алдыңғы жанрдың дәреклер менен сағалары пайда болыў хәм қәлиплесиў жоллары туўралы айтылған пикирлер менен олардағы қамтылған материаллар менен иске түсирилген илимий теориялық дәреклер Ж.Нарымбетовтың мийнетинен ажыралып, өзинше пикирлеўлерге қурылғаны менен дыққатқа ылайық. Сондай ең баслысы бул теманы «жанрдың эволюциясы» деп алыўдың өзи Ж.Нарымбетовтың монографиясында «жанрдың пайда болыўы хәм

² Нарымбетов Ж. Каракалпакский роман. Ташкент, «Фан», 1974.

³ Баҳадырова С. Шеберликтин сырларына. «Ә», №11 1971.; Сол автор «Әмиўдәрәя», 1970, №10 хәм т.б. Нөкис, 1963.

⁴ Айымбетов Қ. Карақалпақ драматургиясы. Нөкис, 1963.

⁵ Алланазаров Т. Некоторые вопросы драматургии. Нукус, 1987. Каракалпакский современный театр. Ташкент, 1966 хәм т.б.

қәлиплесиўи» деген формилировкадан парқ қылып туратуғынлығын айтып өткенимиз мақсетке муўапық деп ойлаймыз.

Ҳақыйқатында да буннан алдын бир қатар мийнетлеринде атап айтқанда повестлик жанрға жүдә жақын уқсас роман туўралы мийнетте дәслепкилерден болып М.Нурмухамедов, Ж.Нарымбетовлер тәрепинен көрсетилсе де Қ.Камалов монография «повесть» жанрының дәреклерин ең дәслеп фольклордан хәм XVIII-XIX әсирлердеги жазба индивидуаль дәретиўшиликке ийе миллий әдебиятымыздан излемеўи мүмкин емес еди. Бул қәсийетлер көрсетилген авторлықтағы карақалпақ әдебиятшылардың карақалпақ прозасында хәр қыйлы аспектте айтылыўы менен қатар туўысқан қазақ, өзбек, татар, рус әдебиятшылары да заманагөй көркем прозаның миллий дәреклерин фольклордағы көп түрли, майдалы ирили аўызша гүрриңлер менен ертек, аңыз, кең эпикалық шығармалар болған эпослардан излеўи де заңлы еди. Қ.Камалов усындай илимпазлардың айтқан пикирлери менен миллий повестлеримиздің мысалында гүрриңлер, дәстанлық шығармалардың, классикалық әдебиятымыз деп жүритилетуғын Әжинияз, Бердақ т.басқалардың дәстанлық шығармалары повестлердің жанр сыпатында пайда болыўында миллий саға-дәреклер екенлигин бир-неше илимий-теориялық әдебиятлар менен заманласларының жазба түрде айтқан пикирлери менен салыстырып дәлийллей алған. Атап айтқанда дәслепки туңғыш халдағы XX әсирдің 20-30 жыллары дәретилген айырымлары қолжазба түрінде қалып қойған С.Мәжийтовтың «Сүйин хәм Сара», «Он тоғыз», «Құлмурат» атлы дәретпелери «проза» деп қара сөз бенен миллий дәстанларымыздағыдай прозаға қосық араластырып жазылыўы повестлердің пайда болыў қәлиплесиў жолларындағы фольклорлық дәстүрлердің ролин айқын көрсете алады.

Сондай-ақ қарақалпақ әдебияты, роман тарихында өткен әсирдің 60 жыллары жүзеге келген Ж.Аймурзаевтың «Қызкеткен» романында, хаттеки 90 жыллары жәрияланған К.Мәмбетовтың «Түркстан» романында рифималасқан проза, қара сөзлердегі поэзияға бейим ырғақтың қолланылыуы орынлы-орынсыз түрдегі бизің миллий прозаның, повестлердің де түп сағасында фольклорлық дәстүрлер туратуғынын аңлатып дәлийллейди.

Қ.Камалов повестлердің пайда болыу қәлиплесиуіндегі усындай илимий теориялық әмелий жолды исенимли түрде бир неше илимий теориялық дәреклер менен де изертлеп көрсете алған. Изертлеушиниң айтқанындай-ақ көплеген повестлер менен гүрриңлерде, романларда да фольклорлық жанрлардың көп түрлилиги болған аңызлар, нақыл-мақаллар менен халық қосықларының афоризмлик бирликлердің ислетилиуи де повесть жанрының сағасында миллий көркемлик дәстүрлер фольклор туратуғынлығын дәлийллей алады.

Әлбетте әдебиятымыздағы повесть жанры индивидуаль дөретиушиликтің жемиси болғанлықтан ондағы жеке авторлыққа ийе болған эпикалық характерге ийе XIX әсирдегі Әжинияздың «Бозатау», Бердақтың кем санлы дәстанларындағы эпикалық пенен бирге лиризмнің лирика тийисли болған жанрлық элементлердің синтези XX әсирдің 20-30 жылларындағы дөреген повестьлерде Қ.Камаловтың айтқанындай айқын сезилип турады. Сол жоллардағы социаль экономикалық, жәмийетлик қубылыслардың жаңашыл формаларда өзгериуи де повестлердің жанрлық пайда болыу хәм заманға сай рауажланыуына тийкар таярлады. Сөйтип сада түрдегі болса да айтылған дәуир ишінде С.Мәжийтов, К.Ерманов, Ж.Аймурзаевлардың туңғыш гүрриңлери менен повестлери жарыққа шыға баслады. Олардың базылары еле фольклорлық мотив, ауыз-еки әдебий

дәстүрлерге жақын жазылса да усы жанрдың раўажланыўында үлкен роль ойнады. Усыларға қосымша жаңа дүзим – социалистлик системасын пайда болыў жолында Россия менен қарым-қатнастар негизинде қарақалпақ әдебиятында повесть жанрының раўажланыўы процессинде рус әдебиятының, рус прозасының тәсири үлкен болды. М.Горький, М.Шолохов, соның ала А.Фадеев, Д.Фурманов хәм тағы басқалардың қарақалпақша аўдармалары әдебий процеске повесть жанрының нығайып раўажланыўына күшли тәсир етти. Әдебий процесстин бир бөлегин изертлеўши Қ.Камалов орынлы түрде өз устаз қәлемлеслериниң пикирлерине сүйене отырып та дәлийлледи.

Мине, усындай фактор нәтийжесинде қарақалпақ әдебиятында айырым «роман», «повесть» деп жанрлық стиллик атамалар менен жазылған дәретпелер жүзеге келе баслады. Солардан изертлеўши Қ.Камаловтың көрсеткениндей миллий әдебиятымыздың дәслепки ўәкиллери болған К.Ержанов, Н.Кузембаев, А.Бегимов, Ж.Аймурзаевтың повестке атланған тўнғыш шығармалары жазылып жәрияланды. Атап айтқанда К.Ермановтың «Өткен ўақларда», Н.Кузембаевтың «1916 жыл», «Еки өмир», А.Бегимовтың «Толқында» хәм тағы басқалар повесть ямаса айырымлары романнан үзинди (А.Бегимовтың «Өлим тырнағында») деген атлар менен баспа сөзде жәрияланды ямаса гейпаралары қолжазба ҳалында қалып кетти. Усылар қатары М.Мәжийтов басқа да дәретиўшилиқ зор мийнетлер, сабақлықлар менен оқыў қуралларын жазыў менен қатар «Сүйин хәм Сара» деген дәретпесин роман деп жәриялады. Деген менен булардың көпшилиги өмир шынлығын әпиўайы қара сөз бенен баянлаўшы, бирақ сюжетти кең сыпатында алса да, өз дәўириниң әҳмийетли конфликтлерин сюжетке айландырғаны менен ел сада түрдеги баянлаў усылының басымлы хәм оларға фольклорлық мотивтеги қосық қатарларын араластырыў менен жазылды.

Сөйтип олар қатаң реалисттик көркем проза ямаса «повесть», «роман» жанрының талаптарына толық жууап бере алмағанлығы Қ.Камаловтың мийнетінде дурыс көрсетилген. Аталған шығармалардан тысқары екінші жер жүзлик урысқа шекемги прозада Н.Дәўқараевтың «Интернатта» шығармасы өзиниң идеялық тематикалық актуаллығынан тысқары нағыз реалисттик гүрриңлерге бираз жууап берелик шеберлик пенен әпиўайы тил менен болса да қаҳарманлар образын талапқа муўапық поэтикалық сыпатлар менен сәўлелендириўи арқалы повесттиң қәлиплесиў басқышларында үлкен роль ойнады деп белгилейди илимпаз сыншы Қ.Камалов. Соған қарамастан сол ўақытын әдебий сынында К.Ерманов тәрепинен надурыс сыналған⁶. (К.Ерманов. Изи питпей қалған шығарма... «Қызыл Қарақалпақстан» газетасы. 2-декабрь 1939жыл).

Изертлеўши Қ.Камаловтың пикирлери ҳәм қарақалпақ прозасын тутас алып фундаменталь мийнетлер қалдырған М.Нурмухамедовлардың көрсетиўи бойынша Н.Дәўқараевтың «Партизанлар» гүрриңи де романнан үзинди сыяқлы сол дәўир әдебиятында жүдә салмақлы орын ийелейди. Бул шығармасында жазыўшы прозамызда биринши мәртебе тарийхый революциялық дәўирдиң ўақыяларын кең планда сүүретлеўди мақсет еткен. Жазыўшы қаҳарманлар образын психологиялық планда алмақлы болып, олардың ойларын ишки кеширмелерин сүүретлейди.⁷

Сондай-ақ усы шығарма ҳаққында М.Нурмухамедов проза туўралы монографиясында «... бәринен де бурын ҳәдден тыс қысқарған повесть яки романды еске түсиреди» деп белгиленген екен.

Қарақалпақ әдебиятында повесть жанрының қәлиплесип раўажланыўы проза қубылысларында бир қызық нәрсе сол биз жоқарыда айтып өткен

⁶ Камалов Қ. Қарақалпақ повести. 29-бет.

⁷ Сонда. 30-бет.

факторлардан тысқары бул жанрдың өзине тән реалистлик қәсийетлериниң нығайып раўажланыў жолында рус әдебиятының дәстүрлери тек ғана тиккелей емес, ал көпшилик халатларда туўысқан қазақ, өзбек, татар әдебиятының бизден бурын рус әдебиятының заманағәйлик көркемлик дәстүрлерин ийелеген әдебиатлары проза: гүррин, повестлер, романлар арқалы да өзлестирилген екен. Усы процесс туўралы айта келип повести изертлеўши Қ.Камалов өз пикирлерин жетерли фактлер, басқа әдебиатшылардың пикирлерин келтириў менен исенимли дәлийллей алғанлығы автор жазыўшы илимпаздың табыслары қатарына киреди. Олар объективлик характери менен миллий әдебиятымыздағы проза, роман жанрларының өсиў, раўажланыў жолларын дурыс ашып бере алады деген сөз. Бул пикирлердиң илимийлиги-объективлиги проза менен қатар миллий философиялық әдебиаттаныўшылық сыншылық ой пикирлердиң де алға атлығыў процессин айдынластырып көз алдымызға келтире алады деген сөз бул өз гезегинде және де миллий ақыл-парасат дүньямыздың жетилиўинде аңлатып турса керек. Усы пикирлерди де басқа әдебиатшылар қатарында Қ.Камалов монографияда дурыс белгилеп өткен, оларды мол мысаллар менен көрсете алған.

Илимпаз сыншы қарақалпақ әдебиятында повесть жанрының қәлиплесип раўажланыўын сөз еткен бөлимде айрықша М.Дәрибаевтың «Мыңлардың бири», Ә.Шамуратовтың «Ески мектепте» повестлерине тоқтаўы, оларды басқа пикирлерге салыстырғанда кеңирек алып әдебий сыншылық ойлар жүргизиў жүдә орынлы. Бул типтеги әдебий илимий пикирлер қарақалпақ әдебияты туўралы мектеп сабақлықлары менен жоқары оқыў орынлары қолланбаларында ҳәм көплеген илимий мийнетлерде де дурыс кең орын алғанлығын Қ.Камалов дурыс белгилеп, олардан мол мысаллар келтирип өтеди. Усы бағытта ҳәм басқа да бөлимлерде изертлеўши

сыншы жазыушының миллий повестлеримиздің жетискенлик хәм олқылықтарын ашыўды оларды пүткил аўқамлық ямаса Орта Азия әдебиеттарының усыған уқсаған қубылыслары, повестлери, романларының раўажланыў жоллары менен салыстырып белгилеп пикирлер жүргизиўи булар тек ғана усы әдебиетшы илимпаздың емес, ал сол 70 жыллардағы карақалпақ әдебиеттаныў илиминин зор жетискенликлери қатарына киреди деп ойлаймыз. Сонлықтан айырым мийнетлерде Қ.Камаловты повестлердин алға илгерлеўин анықлаўда салыстырыўларға көбирек орын бергенин(С.Ахмедов) бизиң дурыс еместей сезиледи.

Бизиңше мине усындай салыстырыўлардың илимийлиги менен де хәм жаңа илимий теориялық пикирлерди қосып алып таллаўлары арқалы Қ.Камаловтың повесть жанрының түрли басқышларында өсиў, раўажланыў жолларын сыпатлап бериўлери буннан бурын усы жанрлық көп түрлиликти изертлеген, пүткил карақалпақ прозасы бойынша М.Нурмухамедов роман бойынша Ж.Нарымбетовтың пикирлерин қайталамаған идеялық эстетикалық талғам менен де Қ.Камаловтың пикирлери дыққаты өзине тартып, оқыўшы хәм келешек үйренип изертлеўшилерге жақсы тәсир етеди. Усыған қосымша әсиресе илимпаздың повесттин раўажланыў, жетилисиўи үйрениўди әдебиятымыздың романнан басқа да қысқа лирика, гүррин, поэмалардың раўажланыўи менен қатар бирге алып көрсетиўлери дыққатқа ылайық. Себеби бир пүтин миллий көркем ойлар тек ғана бир жанрда емес, ал түрли-түрли формаларда алға илгерлеп өз шыңларына қарай өрлеп, жетилисип баратуғынлығы сөзсиз. Сонлықтан көркем ойлаў формаларының жанрлық түрлердин синтези миллий ақыл-парасат көркемлик сананың бирлигин тәмийнлеп турады.

Изертлеўшиниң хәм әмелияттың дурыс көрсеткениндей, жазыўшылардың орынлы бақалалағындай урыстан кейинги жыллары ҳәр бир

миллет жазыўшылары да жай, парахат турмыс қалпыне түсиў менен повестлерди көптеп дөрете баслады. Қарақалпақ әдебиятында да усы кубылыстың өзіншелиги байқалады. Бурыннан жазып киятырған А.Бегимов, Ж.Аймурзаев, К.Досанов, К.Ерманов хәм тағы басқалардың қатарында жаңа толқын ўәкиллери А.Бекимбетов, Т.Нәжимов, Т.Қайыпбергенов, К.Досанов, Ж.Сапаров, Ж.Ташенов, Ө.Тәжимуратов сыяқлы қәлем ийелери келип кирип олардың көп санлы повестлери жүзеге келди. Оларды күннің әхмийети темалары повесть жанрының көлемлик, идеялық тематикалық талапларына жуўап берсе де, ал оларда еле де публицистиканың басым белгилери орын алып, олар гейпара кеңейтилген очерк ямаса актуаль түрдеги кең гүрринлер халында қалып қойыўлары менен ҳақыйқат көркем реалистлик «повестлер» талабынан артта еди. Мысалы, Қ.Камаловтың дәлийллеп көрсетиўи бойынша О.Хожаниязовтың «Айдана», Ө.Тәжимуратовтың «Шешиўши кеўли??» т.б шығармаларда сюжет хәм конфликт қурыўларда бир тәрептемелик, схематизм орын алып, сол себепли әдебий қаҳарманлар да айырымлары жеңимпаз, гүресшен, батыр түриндеги фольклорлық қаҳарман образларын елеслетип, буларға салыстырғанда А.Әлиевтиң «Күткен күн» повести сол дәўирдеги сәтли жазылған шығармалар қатарына киреди деп есаплайды изертлеўши. А.Әлиев повестте жанрдың өзгешеликлерин жақсы өзлестирген. Нәтийжеде гражданлық урыстың көп санлы ўақыялары менен картиналарын «повесттиң рамкасында» шебер жайластырған. (Сол мийнети, 73-бет). Сөйтип Қ.Камалов усы шығарманың кеңирек таллаўға тартып өз пикирлерин әдебий сыншылық усылда дурыс хәм ықшам талап етеди.

Қ.Камаловтың «Қарақалпақлар повести» мийнетинде атап өтилгендей урыстан кейинги повестлер қатарында утымлы шыққан шығармалар қатарында А.Бекимбетовтың «Сырлы излер изинен», «Аўыр сынақлар» дәретпелери, сол жыллардағы жас жазыўшылардың бири аталған

Ҳ.Ҳәмийдовтың «Естелик» повестлери аҳмийетли орын тутар. Бирак бизиңше илимпаз сыншының А.Бекимбетовтың «Сырлы излер изинен» шығармасындағы конфликтлер ҳәм олардың шешилиўи ҳаққында ўақыяларды баянлаў исенимсиз деп сынаўи орынсызлаў көринеди. Себеби бул жазыўшы А.Бекимбетов көп жыллар даўамында ишки ислер органында мийнет еткен, қым-қығаш ўақыялары көплеген жынаятлы ислерди де өз көзи менен көрген инсан сыпатында өтирикти, схемалық ўақыяларды қосып жазыўи мүмкин емес шығар деген ой басым келеди. Ал илимпаз сыншының Ҳ.Ҳәмийдовтың «Естелик» повестдеги ўақыялар сюжеттеги социаль жәмийетлик ҳәдийселер менен муҳаббат мәселесиндеги сюжет деталларының өз-ара бир бағытқа бирикпей қалыў ҳаққындағы сынға бир нәрсе төрелик айтыў да қыйын.

Қарақалпақ прозасындағы повесть жанрының алпысыншы жыллардан кейинги раўажланыўи ҳаққында пикир жүриткенде ондағы жаңаша бағыт сыпатында айрықша көзге түскен лирико-психологиялық қәсийетлердиң басымлығын жанрдың көп түрлилиги сыпатында белгилеп өтиўи илимпаз Қ.Камалов дурыс бағытта үйрениўшилиқ, илимий- теориялық сыпатларын көрсетсе керек. Мейли илимпаз бул жанрлық стиллик көп түрлиликтиң лиро-эпикалық повестлер деп белгилесе де олардағы турмыс шынлығын повесть жанрының рамкасында сыйдырып, ықшамлар (романға салыстырған...) қаҳарманлар характерин ашыў менен өмир материалларын жыйнақластырып биреўдеги лиризмин ролин илимпаз дурыс баҳалай алғанлығы аҳмийетли. Ал бул типтеги Т.Қайыпбергенов, Ш.Сейтов, У.Пиржанов, С.Салиев тағы басқалардың илимпазы Қ.Камалов «лиро-эпикалық» повестлер деп атаған шығармаларын М.Нурмухамедов, Ж.Нарымбетов, С.Баҳадырова ҳәм басқалар «лиро-психологиялық» повестлер деп атап, әсиресе

М.Нурмухамедов оларға жүдә жоқары баға береді.⁸ Илимпаз сыншы Ж.Есенов сонлықтанда бул типтеги повестлердің жанрлық стильлик қәсийетлери туўралы келтирилген еки түрли пикир, еки мазмундағы термин «лиро-эпикалық» пенен «лиро-психологиялық» повестлер жөниндеги ойлар менен тартысқа түсип, әсиресе Қ.Камалов пенен дискуссияға кирип аталған типтеги шығармаларды «лиро-психологиялық повестлер» екенлигин өзінше дәлийллейди. Деген менен де бул орында Қ.Камалов тутас жанрдың раўажланыўындағы жаңашылықты бириншилерден болып көре алыўы баҳалы, ол сыншы илимпаздың изертлеўлериниң объективлиги менен автордың сезимталлығының көрсетиўи менен баҳалы.

Сөз етилип отырған монографияда Қ.Камалов тәрәпинен айтып отырған көплеген повестлердің идеялық тематикалық көп түрлилиги бай мазмуну менен қатар мынадай пикирлер характерли ҳәм өзине тартымлы.

Повестлердің өмир шынлығын сүўретлеў усылларына нәзер салсақ, олардың көп формалылығын көремиз. Мәселен, А.Бекимбетовтың «Сунқарлар», «Қәбир басында», А.Әлиевтиң «Өкиниш», Ә.Тәжимуратовтың «Мақсет», К.Жуманиязовтың «Қос булақ қыссасы», т.б. повестлери өмирди реалистлик сюжетти турмыс, өмирге жақынластырып өз-өзинен болып атырғандай етип эпикалық планда сүўретлейди. Ал К.Жуманиязовтың «Жайлаўым», «Аўылым», С.Баҳадырованың «Хаяллар», У.Пиржановтың «Сүўрет», «Ақ тал астындағы ақшам» повестлери лирикалық қаҳарманның еске түсирилиўлери формасында, Т.Халмуратовтың «Еле де көп мәлим емес булақлар», С.Салиевтиң «Жол қыссасы» повестлери жол үстинде ушырасқан адамлардың әншимелери формасында, А.Әлиевтиң «Шынлық шежиреси» повести хат формасында өмир шынлығын сүўретлейди. Буларда жаңа

⁸ Нурмухамедов М. Хәзирги қарақалпақ прозасының гейпара актуаль проблемалары. «Қарақалпақ әдебиятының мәселелери». Нөкис, «Қарақалпақстан», 1975. 3-бет.

усылларды ийелеп, жанр тарихында 60 жыллары пайда болған стиллик көп түрлілік болып есапланады. (92-бет).

Және де, -деп жазады Қ.Камалов – повестлердің барлығында да, мейли олар қандай формада жазылса да, тилинде лиризм күшейіп, оқыушының жүрегіне жақынласу уқыбы артып баратыр. Шынлықты лирикалық сезімге бөлендирип сүзетлеген шығарма бирден оқыушының ықласын ийелеп алады. Бул повесть жанрының рауажланыуының сонғы басқышындағы жақсы табыслардың бири. (92-93 бетлер).

Булар әлбетте изертлеуши илимпаз, жазушы жүрекли алымның бир тутас повесть жанрының рауажланыу бағына берилген объектив хәм сезимталлық пенен айтылған пикирлеринің жуумақлаушы характерге ийе үзиндилери болса, ал Қ.Камалов айырым повесть жанрына тийисли шығармалар туурали да нақма-нақ конкрет ойлары келешек жас изертлеуши илимпазлар менен улыуа барлық китапқумарлар ушын пайдалы екенлигин үлкен социаль жәмийетлик әхмийетке ийе екенлигин атап көрсетуимиз лазым. Мысалы, ол С.Салиевтің «Жол қыссасы» хәм Т.Халмуратовтың «Еле де көп мәлим емес булақлар» повестлеринің жаңашылығын, олардағы айтып бериу, сөйлеп бериу әдебий қахарманның гүрриңи сыпатындағы сюжет куруу усылындағы шеберлик усылын айта отырып, усы еки повесттеги сюжетлик композициялық жаңашылық сырларын ашады. Қараңыз: «Шығармаға сюжет куруудың усылы Т.Халмуратовтың «Еле де көп мәлим емес булақлар» повестинде де С.Салиевтің «Жол қыссасы»ндағы сюжет усылына жақын» - деп ондағы бир тутас сюжеттің жолларын айта келип Т.Халмуратовтың усы усулдағы шеберлигин былайша жуумақтастырып белгилеген:

«Ташкенбай сюжетти қахарман образын жасауға хызмет ететуғын ең характерли деталларды бириктириу арқалы шеберлик пенен жасайды. Ол

қахарман образының изине ямаса ўақыяның избе-из раўажланыўына ерип кете бермейди, ал қахарманның узақ өмири менен көп санлы ўақыядан керекли сюжетлик деталларды ғана терип алып, лирикалық қахарманның әнгимесине бириктиреди. Бул повесть сюжетиниң қысқа, узақ ўақыядан тек оның зәрүрли маржанларын ғана терип алыўына мүмкиншилик береді. Бул Ташкенбайдың повестке сюжет қурыўдағы жеке стили болып қәлиплескен болса керек. Себеби бул усыл оның екинши бир «Мениң Аўылласларым» повестинде де қолланылған». (Сол монография, 95-96 бетлер).

Және де илимпаз сыншының мынадай пикирлери жуўмақлы хәм сезим, объективлик характерге ийе болыўы менен қарақалпақ әдебий сынында үлгили болып есапланады.

Конфликтти қахарман тәғдири менен байланыстырып тереңлескен сюжет қурыўдың шеберлиги У.Пиржановтың «Сўўрет» повестинде де сезиледи. Бул повесттиң конфликтти соншелли дәрежеде күшли хәр бир оқыўшының урысқа нәлет айтыў сезимин бирден оятады. (96).

Мине, усылай жаза отырып, яғный хәр қандай усы жанрларға тийисли сюжетлик композициялық өзіншелликлерге тоқтай отырып илимпаз сыншы оларға улыўма ортақ қәсийетлер болған лиризм менен эпикалық ўақыя сюжеттиң бирлигин, қахарманлар характерин тереңлестирип ашыў шеберлигин дурыс белгилейди. Булардың барлығында изертлеўшиниң көркем шығармаларды тәбийғый талант шайыр-жазыўшылық сезимталлық пенен таллаў уқыпшылығы, интуциялық сыпат айрықша көзге тасланып усы тәбийғый индивидуаллықтың тутас көркемлик эстетикалық қәсийетлерди анық танып билиўшилиқ сезимталлық әдебий сын менен әдебияттаныў илимине зор әҳмийетли үлкен орын тутатуғыны белгили болады.

Қ.Камалов изертлеўши хәм сыншы сыпатында сол ўақытта заманағөй темаға қурылған деп есапланған повестлердиң баслы бағдарларының дурыс

екенлиги менен бирге айырым емес, ал бираз шығармалардағы кемшиликтерди жасырып қалмай көзден таса қалдырмай анық айтып өтиуі бағалы хәм олар бизиңше тек ғана қызықлы ўақыяға қурылған шығармаларды «сүйип» қалдырмай оқыўшылардың эстетикалық талғамын тәрбиялаўға мүмкиншиликлер ашады. Атап айтқанда 70 жыллардағы К.Жуманиязовтың көпшилик аўыл темасындағы, шарўалар турмысының алып жазылған шығармалары өз тематикасының актуаль болыўы, турмыс материалларының жаңалығына қарамастан олардың көпшилиги ўақыя қуўалаўшылық характери менен бир тутас сюжетлик композициялық, конфликтлик сыпатларды дүзип, нағыз көркем шығарма «повесть»ти аңлата алмайтуғынлығын усы жанрдағы баслы кемшиликтердиң бири екенлигин айтады. Жазыўшы К.Жуманиязов «Қосбулақ қыссасы» повестинде жүдә дурыс конфликт лирикасына тийисли ўақыялардың орнына аўылдағы хәм фронттағы май-шуйде ўақыяларды дизип кетеди. Сөйтип повестте қаҳарманлар образын жасаўға қатнассyz көп санлы ўақыялар шығармаға кирип кеткен. Нәтийжеде «Қос булақ қыссасы» көркем шығарма дәрежесине көтериле алмай қалған.

Тап усындай кемшилик яғный қаҳарманлар характери менен шығарма сюжетиниң тийкарында турған конфликттиң раўажланыў хәм шешилиў логикасының алжасыў оның «Жайлаўым» повестинде де тән кемшилик. (100-103 бетлер).

Хақыйқатында да усындай екенлиги Қ.Камаловтың сонғы изертлеўши сыншылар тәрeпинен де айтылып, жазыўшы шығармаларындағы фольклоризмниң заманагөй көз-қараслардан кери тәсирлери дурыс көрсетилген.⁹

⁹ Есенов Ж. Шеберликтiң сырлары. (...повестлерде көркем психологизм). Нөкис, «Қарақалпақстан». 1986. 31-42 бетлер.

Демек Қ.Камаловтың «Қарақалпақ повести» атлы монографиясындағы усы жанрдың сағалары менен пайда болыў, 70 жылларға шекемги раўажланыў жоллары, эволюциясы өзиниң изертлеўшилик, әдебияттаныўшылық характери менен бирге әдебий сыншылық сыпатлары менен бүгинги kitapқумарларға, қәнигелиги әдебиятшы емес оқыўшыларға да унамлы тәсир етип, олардың эстетикалық талғамын өсирийўге, kitapты таңлап хәм белгили сана-сезимталлығын жумсап оқыўға жол ашады. Усы арқалы әдебиятшы сыншы илимпаз хәзирги қарақалпақ халқының кең қатламына социаль психологиялық эстетикалық түрде мол үлес қосқан деп есаплаўға болады.

REFERENCES

- 1.Axmatovich J. R. In vitro rearing of trichogramma (Hymenoptera: Trichogrammatidae) //European science review. – 2016. – №. 9-10. – С. 11-13.
- 2.Jumaev R. A. et al. The technology of rearing Braconidae in vitro in biolaboratory //European Science Review. – 2017. – №. 3-4. – С. 3-5.
- 3.Жумаев Р. А. Массовое размножение трихограммы на яйцах хлопковой совки в условиях биолaborатории и ее применение в агробиоценозах //Халқаро илмий-амалий конференция “Ўзбекистон мева-сабзавот маҳсулотларининг устунлиги” мақолалар тўплами. Тошкент. – 2016. – С. 193-196.
- 4.Жумаев Р. А. Значение представителей семейства BRACONIDAE в регулировании численности совок в агробиоценозах //ЎзМУ Хабарлари. – 2017. – Т. 3. – №. 1.
- 5.Жумаев Р. А. РАЗМНОЖЕНИЯ ИН ВИТРО BACON NABETOR SAY И BRACON GREENI ASHMEAD //Актуальные проблемы современной науки. – 2017. – №. 3. – С. 215-218.

6. Axmatovich J. R. In Vitro Rearing of Parasitoids (Hymenoptera: Trichogrammatidae and Braconidae) // Texas Journal of Agriculture and Biological Sciences. – 2022. – T. 4. – C. 33-37.

7. Suleymanov B. A., Jumaev R. A., Abduvosiqova L. A. Lepidoptera Found In Cabbage Agrobiocenosis The Dominant Types Of Representatives Of The Category Are Bioecology // The American Journal of Agriculture and Biomedical Engineering. – 2021. – T. 3. – №. 06. – C. 125-134.